

Remigiusz Sobański

Prawny wykład kościelnego prawa publicznego : zarys problematyki

Prawo Kanoniczne : kwartalnik prawno-historyczny 16/3-4, 79-109

1973

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. REMIGIUSZ SOBAŃSKI

**POSOBOROWY WYKŁAD KOŚCIELNEGO PRAWA PUBLICZNEGO
ZARYS PROBLEMATYKI**

Sobór Watykański II pragnął „wyjaśnić dokładnie swoim wier-
nym i całemu światu naturę swoją i powszechne posłannictwo”¹.
Uczył to w magistralnej Konstytucji dogmatycznej o Kościele,
a także w innych dokumentach. Znajdujemy w nich aktualną auto-
świadomość Kościoła, wiążącą i inspirującą wszystkich, którzy
chcą wykładać naukę o Kościele zgodnie z jego myślą.

Eklezjologii Soboru Watykańskiego II nie może pominąć także
wykład kościelnego prawa publicznego. Nie wystarczająca jednak
i nie do przyjęcia byłaby metoda polegająca na wtłoczeniu aktual-
nych zagadnień eklezjologii w stare schematy prawa publicznego²,
jak to czynili niektórzy autorzy wtedy, gdy prawdy przyjęte przez
Sobór Watykański II nie były jeszcze oficjalną nauką Kościoła,
lecz tylko własnymi poglądami niektórych teologów³. Eklezjologia
Soboru Watykańskiego II wymaga radykalnej odnowy kościelnego
prawa publicznego⁴.

Od 1965 r., tj. od momentu, gdy papież Paweł VI w dniu 20 li-
stopada 1965 w przemówieniu do członków Papieskiej Komisji dla
rewizji Kodeksu Prawa Kanonicznego podniósł problem, czy na-
leży ułożyć kodeks zawierający konstytucyjne prawo Kościoła⁵,
a komisja w pięć dni później powzięła postanowienie przeprowa-
dzenia takiej kodyfikacji⁶, jest rzeczą jasną, że podstawą wykładu
kościelnego prawa publicznego będzie wspomniany kodeks.

Czas wymagany jednak dla przygotowania kodyfikacji konstitu-
cyjnego prawa Kościoła zmusił specjalistów prawa publicznego do

¹ *Lumen gentium* nr 1.

² R. Sobański, *O nową koncepcję kościelnego prawa publicznego wewnętrznego*, Śląskie Studia Hist. Teol. 4 (1971) 155.

³ Tak np. J. Ferrante, *Summa iuris constitutionalis Ecclesiae*, Romae 1964. Jest to więc podręcznik, który ukazał się, gdy sobór dopiero się zaczynał.

⁴ P. Lombardia, *Le droit public ecclésiastique selon Vatican II*, *Apollinaris* 40 (1967) *Miscellanea in honorem Dini Staffa et Periclis Felici*, 59—112; P. Huizing, *Kirche und Staat im öffentlichen Recht der Kirche*, *Concilium* 6 (1970) 586—590.

⁵ AAS 57 (1965) 985.

⁶ *Communicationes* 1 (1969) 114.

skonfrontowania własnego wykładu z eklezjologią Soboru Watykańskiego II. Stąd niektórzy autorzy przedstawili własne propozycje odnośnie do treści wykładu posoborowego kościelnego prawa publicznego.

P. Lombardía⁷ ujmuje problematykę kościelnego prawa publicznego wewnętrznego w czterech punktach: 1. równość w Kościele, 2. organiczna struktura Kościoła, 3. Kościół społecznością hierarchiczną, 4. Kościół jako corpus ecclesiarum. Postawienie na pierwszym miejscu rozdziału o równości w Kościele uzasadnia tym, że Kościół to społeczność kapłańska, której członkowie cieszą się godnością dzieci Bożych i mają Chrystusa za brata. Wg autora właśnie podkreślenie równości i wolności wiernych pozwala dopiero zrozumieć i ustawić ich prawa i obowiązki także w stosunku do hierarchii. Na prawo publiczne zewnętrzne składają się wg propozycji autora następujące zagadnienia: 1. porządek doczesny i misji Kościoła, 2. specyficzna misja laików w świecie, 3. hierarchia kościelna i porządek doczesny, 4. wolność religijna, 5. stosunek Kościoła do państwa.

Propozycje P. Lombardía zostały rozwinięte w wydanym przez niego wspólnie z J. Hervada podręcznikiem prawa kanonicznego⁸. Druga część pierwszego tomu tego podręcznika nosi tytuł: Konstytucja Kościoła. Zawiera ona następujące rozdziały: Prawo konstytucyjne i konstytucja Kościoła, Kościół, Lud chrześcijański, Kościół — instytucja oraz Kościół wspólnota. Rozdział o Kościele — instytucji składa się z czterech punktów: 1. Społeczność kościelna, 2. Organizacja Kościoła, 3. Kierownictwo życia społecznego Kościoła, 4. Pozycja publiczna wiernych. Autorzy podkreślają, że ich zamiarem było ująć przy pomocy metody prawnej, konkretnie przy pomocy metody właściwej prawu konstytucyjnemu, eklezjologię Soboru Watykańskiego II⁹.

Przydatność tych propozycji ujawniła się szczególnie, gdy projekt prawa fundamentalnego Kościoła — taką nazwę przyjęła Komisja — stał się publicznie znany. W dniu bowiem 10 lutego 1971 Komisja przesłała czwarty już schemat (textus emendatus) biskupom z prośbą, by do 1 września 1971 odpowiedzieli, czy uważają za odpowiednie, by wydać prawo fundamentalne dla całego Kościoła katolickiego. W razie odpowiedzi pozytywnej proszeni byli biskupi, by przesłali uwagi ogólne do całego schematu lub poszczególnych rozdziałów oraz szczegółowe do poszczególnych kanonów.

⁷ Art. cyt.

⁸ J. Hervada, P. Lombardía, *El Derecho del Pueblo de Dios. Hacia un sistema de Derecho Canónico*, v. I *Introducción, La Constitución de la Iglesia*, Pamplona 1970.

⁹ Por. *Ius canon.* 11 (1971) nr 21, 292—296.

Ponieważ schemat spotkał się z prawie powszechną krytyką¹⁰, trudno przypuszczać, by został uchwalony bez wprowadzenia węg radykalnych zmian. Nie należy natomiast sądzić, by na jego losie mogły zaciążyć głosy kwestionujące w ogóle możliwość¹¹ lub stosowność¹² kodyfikacji prawa fundamentalnego.

Tak więc aktualny stan prac nad kodyfikacją prawa fundamentalnego nie zwalnia specjalistów kościelnego prawa publicznego od konfrontacji ich przedmiotu z nauką soborową. Oczywiście znane dotychczas schematy prawa fundamentalnego, zwłaszcza *textus emendatus*, a także dyskusja nad nimi, mogą i powinny zostać wzięte pod uwagę.

Poniżej przedstawia się problematykę, jaką uwzględniono w wykładach kościelnego prawa fundamentalnego na Wydziale Prawa Kanonicznego Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie w roku akademickim 1971/72. Przyjęto nazwę *kościelne prawo fundamentalne* w ślad za wyborem dokonany przez Komisję dla rewizji K. Pr. K. Nazwa ta zastąpiła przyjętą dotychczas, a budzącą szereg uzasadnionych zastrzeżeń¹³, nazwę *kościelne prawo publiczne*.

Problematykę poruszoną można zgrupować w siedmiu rozdziałach, przy czym pierwszy ma charakter historycznego wprowadzenia i zajmuje się ustaleniem pojęć, drugi do szóstego obejmują zagadnienia prawa publicznego (jeśli posłużyć się jeszcze tą terminologią) wewnętrznego, siódmy zaś poświęcony jest prawu publicznemu zewnętrznemu. Zaznaczyć trzeba, że wprowadzono odrębny wykład prawa konkordatowego¹⁴.

I. Wprowadzenie historyczne wskazuje na rok 1824, kiedy to Leon XII nakazał wprowadzić na wydziałach prawa w Rzymie i w Bolonii obok wykładów instytucji kanonicznych także wykłady kościelnego prawa publicznego¹⁵. Kolejna ważna data to rok 1880, w którym to Leon XIII powołał do życia *katedrę kościelnego prawa publicznego* w Seminario Pontificio Romano, co dało początek wyodrębnieniu kościelnego prawa publicznego jako dyscypliny naukowej¹⁶. Konieczne jest wskazanie na prekursorów kard. Ca-

¹⁰ R. Sobański, *La „Loi fondamentale” de l’Eglise*, *Nouv. Revue Théol.* 94 (1972) 267 ns (podana bibliografia).

¹¹ Tak np. G. Alberigo, *Una Costituzione per la Chiesa?*, *Humanitas* 26 (1971) 317—329.

¹² Tak np. H. Küng, *Unfehlbar?*, *Einsiedeln* 1970.

¹³ R. Sobański, *O nową koncepcję kościelnego prawa publicznego wewnętrznego*, 145 nss.

¹⁴ Por. A. de la Hera, *La autonomia didáctica e científica del derecho concordatario*, *Ius canon.* 3 (1963) 9—63.

¹⁵ *Quod divina Sapientia* — 28. 8. 1824 — por. A. Ottaviani, I. Damizia, *Institutiones iuris publici ecclesiastici*, I, *Pol. Vaticanis*⁴ 1958, 17.

¹⁶ A. Ottaviani, I. Damizia, tamże.

v a g n i s¹⁷, przede wszystkim zaś wymaga szerokiego naświetlenia sytuacja Kościoła w drugiej połowie XIXw., zwłaszcza zaś skutki wydarzeń roku 1870. Wydaje się, że szerokie uwzględnienie kontekstu historycznego pozwala lepiej przedstawić zasadniczą problematykę kościelnego prawa publicznego, zwłaszcza zaś tło historyczne przydatne jest i konieczne dla wykładu nauki o Kościele społeczności doskonałej, wokół którego to pojęcia nagromadziło się szereg nieporozumień, a które w ówczesnej sytuacji umożliwiało komunikatywne przedstawienie roli i celu Kościoła.

Po wyłożeniu nauki o kościele społeczności doskonałej w rozumieniu klasycznych podręczników kościelnego prawa publicznego kolejny punkt zajmuje się podziałem na prawo publiczne wewnętrzne i zewnętrzne, a następnym zagadnieniem podziału prawa na publiczne i prywatne oraz całym kompleksem problemów, jakie ta terminologia pociąga za sobą, co pozwala przejść do współczesnie dyskutowanych kwestii kościelnego prawa publicznego. W ostatnim wreszcie punkcie rozdziału wprowadzającego naświetla się różnice między dawnym (uformowanym *ratione status*) a współczesnym (Kościół — lud Boży) punktem wyjściowym prawa publicznego.

II. Rozdział II zajmuje się podstawowym dla kościelnego prawa publicznego zagadnieniem prawnego ujęcia struktur Kościoła¹⁸. W jaki sposób można przy pomocy metody prawnej przedstawić pojęcie i konstytucję Kościoła odpowiednio do nauki Soboru Watykańskiego II? Czy prawo potrafi przedstawić autentyczne oblicze Kościoła Chrystusowego, ujawnić czym jest Kościół, o jakie prawdy fundamentalne się opiera? Wiadomo, że takie były zadania, które postawiono kodyfikacji prawa fundamentalnego¹⁹. Jest to chyba zagadnienie dla prawa publicznego podstawowe. Szukając odpowiedzi na te pytania przyjęto jako punkt wyjściowy ideę Kościoła jako powszechnego sakramentu zbawienia. Tę funkcję znaku zbawienia pełni Kościół przez swoją aktywność społeczną będącą wyrazem (a także przyczyną i skutkiem) życia nadprzyrodzonego w Kościele — i tu znajdujemy kanał, dzięki któremu możemy ująć w kategoriach prawnych podstawowe prawdy o Kościele.

Z zagadnieniem prawnego ujęcia skutków Kościoła łączy się — omawiany w punkcie drugim tegoż rozdziału — problem osobowości prawnej Kościoła. Idea ludu Bożego pozwala głębiej ująć osobowość prawną Kościoła i uzasadnić ją przesłankami teologicz-

¹⁷ Por. A. de la Hera, C. h. Munier, *Le droit public ecclésiastique à travers ses définitions*, Revue de droit can. 14 (1962) 59—112.

¹⁸ Por. R. Sobański, *Problem prawnego ujęcia struktur Kościoła*, Prawo Kan. 15 (1972) nr 3—4, 55—60.

¹⁹ Communicationes 1 (1969) 114.

nymi przez wskazanie na Kościół jako na podmiot praw i obowiązków ludu Bożego²⁰.

III. Znaczenie, jakie we współczesnej eklezjologii ma idea sakramentalności Kościoła, każe temu zagadnieniu również w prawie publicznym poświęcić specjalny rozdział. Składają się nań następujące punkty: 1. sakramentalna struktura Kościoła, 2. życie społeczności kościelnej jako życie sakramentalne, 3. chrzest jako czynnik konstytuujący Kościół, 4. sakramentalne podstawy pozycji prawnych wiernych w Kościele.

Wykład ustroju Kościoła katolickiego nie może pominąć prawdy, że *sacramenta faciunt ecclesiam*²¹. Zamiast szukać porównań w kształtach ustroju państwowego trzeba zwrócić uwagę na specyficzną cechę struktur kościelnych, właśnie na ich powiązanie z sakramentami. Współczesna teologia widzi w perspektywie eklezjalnej wszystkie sakramenty. Pozwala to łatwiej dostrzec ich rolę jako akty kultu, a tym samym jako wyraz aktywności społecznej Kościoła. Oczywiście mówiąc o aktywności społecznej Kościoła odzegnujemy się od dawnych skojarzeń związanych z tym określeniem. Aktywność ta nie praca na niwie społeczności doczesnej, ale aktywność Kościoła jako społeczności i to w zakresie typowym dla Kościoła, a więc wynikająca z posłannictwa słowa i sakramentu. W tej aktywności widzimy powiązanie elementów wewnętrznych i zewnętrznych²². Nie można nie zwrócić uwagi na to, że relacja społeczna w Kościele służy wyrażeniu relacji człowieka do Boga²³. W szczególności konieczna jest analiza skutków eklezjalnych chrztu i Eucharystii. Właśnie w prawie fundamentalnym jest miejsce, by od prawie wyłącznie stosowanego dotychczas w kanonistyce rozpatrywania sakramentów tych w perspektywie indywidualnej przejść do ich ujęcia od strony eklezjalnej: chrzest jako sakrament konstytuujący Kościół, Eucharystia jako sakrament konstytuujący wspólnotę kościelną. Ponieważ dorobek soborowy jest w tej materii szczególnie bogaty, poświęcono specjalny punkt omówieniu chrztu jako czynnika konstytuującego Kościół w świetle dokumentów Soboru Watykańskiego II²⁴. Jednak nie tylko na chrzcie bazują struktury Kościoła, eklezjalny wymiar mają — jak

²⁰ R. Sobański, *Osobowość prawna Kościoła katolickiego w świetle konstytucji „Lumen gentium”*, Prawo Kan. 11 (1968), nr 3—4, 3—17.

²¹ Ps. Haimon (PL 116, 248).

²² W. Bertrams, *Die Eigennatur des Kirchenrechts*, Gregorianum 27 (1946) 544.

²³ R. Sobański, *La parole et le sacrement en tant que facteurs formant la lois ecclésiastique*, Nouv. Revue Théol. 94 (1972) 515—526.

²⁴ Por. R. Sobański, *Chrzest jako czynnik konstytuujący Kościół w dokumentach Soboru Watykańskiego II*, Śląskie Studia Hist. Teol. 3 (1970) 137—164.

nas poucza konstytucja *Lumen gentium*⁴⁵ — wszystkie sakramenty. W łączności z Eucharystią godzi się poświęcić szerszą uwagę zagadnieniu wspólnoty kościelnej. Było ono dotychczas mało eksponowane w prawie kościelnym. A przecież właśnie zestawienie pojęć *Kościół* — *wspólnota* pozwala zrozumieć niektóre instytucje kanoniczne i rozwiązuje szereg dyskutowanych problemów, przede wszystkim problem przynależności do Kościoła dzięki naświetleniu jej dynamicznego charakteru.

Sakramenty są też czynnikiem decydującym o miejscu wiernych w Kościele. Konstytucje państwowe określają czynniki wpływające na pozycję społeczno-prawną obywateli. Również w prawie kościelnym czynnikami tymi winno zająć się nie prawo osobowe, lecz prawo fundamentalne. Dotychczas uświadamiamy sobie wpływ niektórych tylko sakramentów na pozycję prawną wiernych w Kościele (chrzest, Eucharystia, kapłaństwo, małżeństwo), niemniej jednak skoro Kościół jest społecznością nadprzyrodzoną, trzeba właśnie czynnikom nadprzyrodzonym przyznać pierwszeństwo przed naturalnymi²⁶. Nie da się ukryć, że zagadnienie to wymaga jednak jeszcze opracowania — nr 11 konstytucji *Lumen gentium* czeka na ujęcie przy pomocy metody prawnej.

IV. Czynniki nadprzyrodzone wpływają na pozycję prawną w Kościele, tym samym decydują też o równości i różności w Kościele. Organiczną strukturą Kościoła zajmujemy się w kolejnym rozdziale. Materiał zgrupowano w następujących punktach: 1. podstawowa równość w Kościele, 2. równość i różność w Kościele, 3. prezbiterzy i laicy, 4. biskupi i prezbiterzy, 5. stan zakonny w strukturach Kościoła, 6. zagadnienie demokracji w Kościele.

Odpowiednio do metody zastosowanej na Soborze Watykańskim II, a wyrażającej się w kolejności rozdziałów konstytucji o Kościele, przyjmuje się jako punkt wyjściowy podstawową równość wszystkich ochrzczonych — co koresponduje z treścią rozdziału poprzedniego o sakramentalnej strukturze Kościoła. Dopiero na bazie wspólnej godności członków wynikającej z odrodzenia się w Chrystusie i ze wspólnego powołania znajduje właściwe miejsce wykład o rozróżnieniu, „które położył Pan między szafarzami świętymi a resztą ludu Bożego”²⁷. Mówiąc o podstawowej równości w Kościele zwraca się uwagę na wspólne, podstawowe prawa wszystkich wiernych. W ich świetle różność w Kościele w sposób oczywisty nie tylko nie wyklucza równości, ale wręcz jest przez nią postulowana jako warunek umożliwiający wykonywanie typo-

²⁵ Nr 11.

²⁶ R. Sobański, *Sakramentalne podstawy pozycji prawnej wiernych w Kościele*, Prawo Kan. 13 (1970) nr 1—2, 143—158.

²⁷ *Lumen gentium* nr 32.

wych uprawnień kościelnych. Ze względu na wspólne wszystkim chrześcijańskie powołanie (realizowane przez korzystanie z praw w Kościele i wypełnianie obowiązków) Chrystus ustanowił niektórych „nauczycielami, szafarzami tajemnic i pasterzami innych”²⁸. Różność w Kościele wyrasta więc z różności posług, w jakie Chrystus wyposażył swój Kościół. Różność ta nie godzi w równość w Kościele, lecz wyraża bogactwo aspektów życia kościelnego. Cenne dla wykładu ustroju Kościoła jest wykazanie za konstytucją *Lumen gentium*²⁹, jak różne są powołania w Kościele, w jak różny sposób można przeżywać powołanie chrześcijańskie.

Rzeczą ważną jest zaakcentowanie, że hierarchia jest strukturalnym elementem Kościoła. Równość i różność należą do istoty Kościoła, w którym z woli jego Założyciela są różne posługi. Nie należy więc ujmować hierarchii jako postulatu życia społecznego na płaszczyźnie społeczności naturalnej, lecz na płaszczyźnie społeczności nadprzyrodzonej, w której wykonuje się typowe dla tej społeczności funkcje i posługi³⁰. Zwrócenie przez konstytucję *Lumen gentium* uwagi na to, że kapłaństwo hierarchiczne i wspólne różnią się nie tylko stopniem, lecz istotnie i wyprowadzenie tej różnicy — w ślad za encykliką *Mediator Dei* — ze sposobu uczestniczenia w kapłaństwie Chrystusa, pozwala w wykładzie prawa fundamentalnego zaakcentować fakt, że struktury Kościoła wyrastają nie z przesłanek socjologicznych, lecz nadprzyrodzonych, sakramentalnych.

Różnorodność zadań i posług w Kościele nie pociąga za sobą nierówności społecznej. To twierdzenie prowadzi do dwóch zagadnień. Pierwsze z nich to problem *prezbiterzy i laicy*. Podstawą analizy zagadnienia jest oczywiście — obok konstytucji *Lumen gentium* — dekret *O postudze i życiu kapłanów*, który naukę o prezbiterach zaczyna od przypomnienia kapłaństwa całego ludu Bożego i na tym tle wyodrębnia specyfikę prezbiteratu z mocnym akcentem na jego służebnym charakterze.

Ponieważ zasada podstawowej równości odnosi się także do relacji w ramach hierarchii, pozostaje do omówienia drugi problem, mianowicie *biskupi — prezbiterzy*. Konstytucja *Lumen gentium* oraz dekret *Presbyterorum ordinis* pozwalają naświetlić zarówno sposób uczestniczenia prezbiterów w pełni kapłaństwa służebnego posiadanego przez biskupów jak i ich jedność i równość.

Obydwa zagadnienia, prezbiterzy — laicy oraz biskupi — prez-

²⁸ Tamże.

²⁹ Zwłaszcza nr 31—33.

³⁰ Do istotnych elementów społeczności naturalnej odwołuje się teologia prawa, gdy chce wykazać ontologiczne podstawy prawa kościelnego — por. R. Sobański, *Teologia prawa jako nauka o ontologicznych podstawach prawa kościelnego*, Śl. Studia Hist. Teol. 5 (1972) 59—70.

biterzy, wciągnięte w wykład prawa fundamentalnego, nie tylko ilustrują i potwierdzają tezę o równości w Kościele, ale dają wgląd w funkcjonowanie specyficznych kościelnych struktur, odmiennych w założeniach, kształcie i historycznej realizacji od struktur świeckich. Konieczność traktowania tych zagadnień nie tylko w prawie osobowym, lecz w nauce o ustroju Kościoła jest oczywista.

Wprawdzie stan zakonny w Kościele nie należy do struktur podstawowych, ale opis prawny Kościoła byłby niekompletny, gdyby pominięto w nim stan zakonny i nie omówiono jego stosunku do podstawowej równości. Rzecz jasna, że przedstawiając miejsce stanu zakonnego w strukturach Kościoła sięgamy do szóstego rozdziału konstytucji o Kościele oraz do dekretu *Perfectae caritatis*, gdzie znajdujemy integralną wizję stanu zakonnego w Kościele i wskazania na temat jego powiązania ze strukturami podstawowymi.

W rozdziale o organicznej i hierarchicznej strukturze Kościoła poświęcono specjalny punkt zagadnieniu demokracji w Kościele. Zagadnienie to poruszane jest raczej na zasadzie ekskursu, gdyż chęć przedstawienia integralnego obrazu struktury prawnej Kościoła nie wymaga zasadniczo zajęcia się problemem demokracji. Niemniej jednak hasło demokracja (względnie demokratyzacja) rozbrzmiało w Kościele tak głośno, że nie sposób go nie słyszeć. Wokół problemu demokracji w Kościele wyrosło szereg nieporozumień i emocji. Właśnie do specjalistów prawa publicznego należy uporządkowanie problematyki.

Podkreślenia przez konstytucję *Lumen gentium* jednakowej godności i podstawowej równości wszystkich ochrzczonych nie można rozumieć w tym sensie, jakoby dawniejszą monarchię uczyniono naraz demokracją³¹. Obecnie rozumiemy już, że nie należy określać ustroju Kościoła przy pomocy analogii z ustrojów państwowych. Jest nie do pomyślenia, by w świetle współczesnej eklezjologii mogła być w prawie kościelnym mowa o monarchicznym ustroju Kościoła. Z tych samych jednak względów nie można też mówić o demokratycznym ustroju Kościoła. Kościół nie jest ani monarchią ani demokracją. Co wcale nie znaczy, by w Kościele nie było elementów, które wg współczesnych pojęć należą do prawdziwej demokracji. Ponadto musimy pamiętać, że opisując Kościół (którego nie możemy zdefiniować, lecz tylko opisać) ujmujemy nie tylko elementy istotne, ale również elementy historycznie uwarunkowane. Stąd stawiając pytanie o demokrację w Kościele należy baczyć, by przy jego omawianiu nie ulegać współczesnym trendom (zarówno demokratyzującym jak i „hamującym”), ani nie szukać wzorców z zewnątrz, lecz trzeba sięgnąć do istoty Kościoła.

³¹ O. Semmelroth, *Demokratie in der Kirche*. W: Martyria Leitura Diakonia, Festschrift f. H. Volk, Mainz 1968, 399 nss.

Również do omówienia tego zagadnienia ogromnie przydatna okazuje się idea sakramentalności Kościoła. Prowadzi ona do wniosku, że ustroj Kościoła winien symbolizować, w jaki sposób dokonuje się zbawienie. Wynika stąd, że w ustroju Kościoła musi się zaznaczyć, iż zbawienie dokonuje się w spotkaniu zbawiającego Chrystusa z człowiekiem. Zaznacza się to w urzędzie sakramentalnym, który „in persona Christi agit”³². A więc ustroj Kościoła nie może być demokratyczny w tym sensie, że pozostanie zawsze różnica między urzędem wykonywującym służbę słowa i sakramentów a gminą, która spotyka Pana słuchając słowo i przyjmując sakrament. Oczywiście możliwa jest i pożądana demokratyczna, braterska wspólnota przy takim spotkaniu. Istnieją więc w Kościele granice dla demokracji. Granice te stają się zrozumiałe i wręcz oczywiste dla tych, którzy dostrzegają sakramentalne struktury ustroju Kościoła, a nie pojmują go tylko socjologicznie. Zasięg i granice demokracji można zilustrować przez zestawienie z ustrojem Kościoła elementów uznawanych jako charakterystyczne dla demokracji. W świetle tej analizy ujawnia się mała przydatność tego pojęcia — jak i innych określeń ustrojów państwowych — dla poznania Kościoła.

Przy omawianiu zagadnienia demokracji w Kościele trzeba baczyc, by nie wyrzec wrazenia, ze na skutek zmienionych okolicznosci historycznych wycofujemy sie z przyjetego do niedawna³³ okreslenia Kościoła jako monarchii, przy równoczesnej jednak obawie przed zaliczeniem go do demokracji. Szczególnego więc podkreślenia wymaga, że to rozwój eklezjologii, pogłębiona świadomość Kościoła, a nie zmienione warunki historyczne były przyczyną korektur w wykładzie prawa publicznego³⁴.

V. W logicznej kolejności nasuwa się rozdział o *władzy kościelnej*. Zagadnienie to wymaga szczególnej korelacji z prawem osobowym, aby uniknąć powtórzeń i pozostać na płaszczyźnie fundamentalnej. Schemat prawa fundamentalnego (*textus emendatus*) zawierający mnóstwo dyspozycji należących do prawa osobowego szczegółowego dowodzi, jak trudne jest pociągnięcie linii granicznej między prawem fundamentalnym i osobowym³⁵.

Zagadnienie władzy kościelnej rozbito na dziewięć punktów: 1. Struktury urzędu kościelnego, 2. Określenie władzy kościelnej,

³² Konst. *Lumen gentium* nr 21; dekret *Presbyterorum ordinis* nr 2.

³³ „*Monarchica Ecclesiae constitutio est ergo absque dubio admittenda*” — A. Ottaviani, J. Damizia, dz. cyt. 355.

³⁴ Innym zagadnieniem jest problem, w jakiej mierze zmieniające się warunki wypełniania przez Kościół jego misji w historii wpływają na rozwój świadomości Kościoła.

³⁵ R. Sobański, *Refleksje o kościelnym prawie fundamentalnym*, Śl. Studia Hist. Teol. 5 (1972) 43—57.

3. Władza a dary ducha, 4. Zagadnienie podziału władzy, 5. Jedność władzy, 6. Władza biskupia, 7. Urząd i jego wykonanie, 8. Kolegialność biskupów, 9. Sakrament i jurysdykcja.

Przy obecnym stanie dyskusji eklezjologicznych nie można mówić o strukturze urzędu kościelnego bez nawiązania do Nowego Testamentu, zwłaszcza, że od czasów R. Sohma nie można nie zaliczyć Nowego Testamentu do źródeł prawa³⁶. Analiza urzędu kościelnego z perspektywy Nowego Testamentu każe przede wszystkim zestawić pojęcia: służba i pełnomocnictwo. Wydobycie specyficznego chrześcijańskiego pojęcia diakonia oraz korespondującego z nim exousia rzuca snop światła na wczesnochrześcijańskie pojmowanie urzędu. W miarę pełny obraz zyskujemy oczywiście dopiero po uwzględnieniu różnych typów ustrojów gmin i — widocznych już w Nowym Testamencie — procesów rozwojowych.

Jak rzadko gdzie indziej instruktywne jest w traktacie o władzy kościelnej zebranie i analiza pojęć stosowanych na określenie tej władzy³⁷. I w tym wypadku trzeba sięgnąć zarówno do Nowego Testamentu jak i do dokumentów ostatniego soboru.

Problem charyzmatów w Kościele nie może pozostawać wyłącznie w kręgu zainteresowań teologów. Wykład o ustroju Kościoła nie może nie zauważyć twierdzenia zawartego w konstytucji o Kościele, że Duch Święty „uposaża go w rozmaite dary hierarchiczne oraz charyzmatyczne i przy ich pomocy nim kieruje”³⁸. Stosunek darów hierarchicznych (a więc urzędu kościelnego) do charyzmatów wymaga naświetlenia na płaszczyźnie prawa fundamentalnego³⁹. Charyzmaty nie dają miejsca hierarchicznemu w Kościele, ale rodzą dla wiernych prawo i obowiązek wykorzystania ich dla dobra ludu i ku pożytkowi Kościoła. Są więc — odrębnym od hierarchicznego — tytułem aktywności w Kościele. Wymaga to korelacji między zasadą hierarchiczną a inicjatywą i konieczną wolnością w Kościele. Szczegółowe dyspozycje należą niewątpliwie do prawa osobowego regulującego obowiązki hierarchiczne i prawa wiernych, ale w prawie fundamentalnym musi znaleźć odzwierciedlenie fakt, że społeczność wyposażona w organa hierarchiczne i wspólnota duchowa to jedna, złożona rzeczywistość⁴⁰.

Jedność władzy kościelnej i jej podział to przedmiot kolejnych

³⁶ Por. A. Rouco-Varela, *Die katholische Reaktion auf das „Kirchenrecht I“ Rudolph Sohms. Ein Beitrag zur Geschichte der katholischen theologischen Grundlegung des Kirchenrechts*. W: Ius sacrum..., München 1969, 17 ns.

³⁷ W. Aymans, *Die Communio Ecclesiarum als Gestaltgesetz der einen Kirche*, Archiv f. kath. Kirchenrecht 139 (1970) 70 ns.

³⁸ Nr 4.

³⁹ P. Lombardia, *Relevancia de los carismas personales en el ordenamiento canonico*, Ius can. 9 (1969) 1, 101 ns.

⁴⁰ Por. konst. *Lumen gentium* nr 8.

punktów. Wskazanie historycznych przyczyn stosowania do władzy kościelnej różnych podziałów (na władzę święceń i jurysdykcji, władzę ustawodawczą, sądową i administracyjną, władzę nauczania, kierowania i uświęcania) pozwala lepiej naświetlić nie tylko sposób funkcjonowania władzy, lecz także jej naturę i treść. Jasną jest rzeczą, że współczesny wykład prawa fundamentalnego akcentuje przede wszystkim jedność władzy, w jaką Chrystus wyposażył Kościół. Nie ma już mowy o koncentrowaniu traktatu o władzy wokół trójpodziału na władzę ustawodawczą, sądową i wykonawczą. Jest to konsekwencja oderwania problematyki ustroju Kościoła od analogii czerpanej z życia państwowego. Zresztą w ogóle w prawie fundamentalnym traktat o władzy kościelnej znalazł odpowiednie, wkomponowane w struktury Kościoła miejsce, a nie majorzuje już całego wykładu.

Odseparowanie traktatu o władzy kościelnej od analogii ze społecznością państwową pozwoliło nadać węzłowe znaczenie w tym traktacie władzy biskupiej. Na przykładzie władzy biskupiej najłatwiej pokazać naturę, treść i cel władzy w Kościele. We władzy biskupiej koncentruje się cała problematyka władzy kościelnej. Świadczy o tym nawet sam tytuł trzeciego rozdziału Konstytucji o Kościele: *O hierarchicznym ustroju Kościoła, a w szczególności o Episkopacie*. Bazą dla wykładu jest — rzecz jasna — ten właśnie rozdział konstytucji. Wśród zagadnień poruszanych zwraca tu uwagę, że *Lumen gentium* nie mówi o biskupstwie jako o najwyższym stopniu kapłaństwa, lecz jako o sakramencie pełni kapłaństwa. Biskupstwo jest punktem wyjściowym nauki o kapłaństwie jak i nauki o władzy kościelnej. Na przykładzie też biskupstwa najłatwiej wykazać jedność władzy kościelnej.

W tym kontekście wydaje się też ważne nawiązanie do szeroko dyskutowanego przez św. Tomasza i dekretystów rozróżnienia między władzą i jej wykonywaniem, co daje odpowiednią perspektywę dla noty wyjaśniającej dołączonej do konstytucji *Lumen gentium*, której to nocie poświęcono zresztą osobne omówienie.

Mówiąc o strukturach władzy kościelnej nie można pominąć zagadnienia kolegalności, wykorzystując w tym celu zarówno konstytucję *Lumen gentium* wraz z notą wyjaśniającą, jak też dyskusje soborowe — i to zarówno na Soborze Watykańskim II jak i I. Szeroko zakrojony eskurs historyczny ujawniający, że pojęcie *collegium* szczyty się starodawną historią kościelną idącą obok dziejów kształtowania się tego pojęcia na forum świeckim wyprowadza jego typowo kościelne elementy⁴¹. Bogata teologiczna, historyczna, a także kanonistyczna literatura pozwala już dzisiaj na wkompo-

⁴¹ J. Ratzinger, *Die bischöfliche Kollegialität, Theologische Entfaltung*. W: (G. Barauna), *De Ecclesia*, Freiburg — Frankfurt 1966, II, 45.

nowanie problemu kolegalności w wykład ustroju Kościoła katolickiego.

VI. W osobnym rozdziale omówiono w dwóch punktach zagadnienie Kościoła powszechnego i Kościoła lokalnego oraz wspólnoty kościelnej. Gdy chodzi o pierwsze zagadnienie, to znalazło się ono w konstytucji o Kościele wprawdzie marginalnie, gdyż konstytucja ta traktuje o Kościele z punktu widzenia Kościoła powszechnego, a ujęcie z punktu widzenia Kościoła lokalnego zaledwie zasygnalizowano, to niemniej jednak znajdujemy tam zdanie, które można uznać za klasyczne ujęcie relacji: Kościół powszechny — Kościół lokalny. Chodzi o ostatnią część zdania: „poszczególni zaś biskupi są widzialnym źródłem i fundamentem jedności w swych partykularnych kościołach, uformowanych na wzór Kościoła powszechnego, w których istnieje i z których się składa jeden i jedyny Kościół katolicki”⁴².

Zagadnienie wspólnoty kościelnej poruszono już, gdy była mowa o sakramentalnej strukturze Kościoła. Uznano jednak za właściwe wrócić jeszcze raz do tego zagadnienia — już nie od strony wspólnoty lokalnej, lecz wychodząc z założenia, że Kościół to *communio ecclesiarum*. Oczywiście jest rzeczą dyskusyjną, czy istotnie należy zagadnienie wspólnoty kościelnej poruszać dwukrotnie. Za łącznym potraktowaniem przemawia, że w perspektywie nowotestamentowej Kościół Boży (powszechny) ma zawsze relację do Kościoła lokalnego⁴³, a Eucharystia konstituując wspólnotę konstytuując tym samym Kościół powszechny⁴⁴. W perspektywie więc sakramentalnej trzeba widzieć nie tylko wspólnotę miejscową, ale cały Kościół — wspólnotę. Odrębne jednak potraktowanie tych zagadnień podyktowane zostało powiązaniem tematu Kościół — wspólnotą kościołów z takimi zagadnieniami jak urząd biskupi, kolegalność biskupów. Poza tym wydawało się, że właśnie to zagadnienie winno zamknąć wykład kościelnego prawa publicznego wewnętrznego jako niejako jego rekapitulacja. *Communio ecclesiarum* uznano jako klucz dla zrozumienia Kościoła starożytnego⁴⁵, nie mniejsze znaczenie ma ono dla zrozumienia Kościoła współczesnego, o ile chcemy poznać strukturę Kościoła w świetle wiary Kościoła, a nie na sposób wzorców świeckich.

⁴² Nr 23. Por. W. Aymans, art. cyt. 87.

⁴³ B. Neunheuser, *Gesamtkirche und Einzelkirche*. W: (G. Ba-rauna), *De Ecclesia*, I, 554.

⁴⁴ K. Rahner w: K. Rahner, J. Ratzinger, *Episkopat und Primat*, Freiburg² 1963 (*Quaestiones disputatae* 11), 26.

⁴⁵ J. Wodka, *Das Mysterium der Kirche in kirchengeschichtlicher Sicht*. W: (Fr. Holböck, Th. Sartory), *Mysterium Kirche in der Sicht der theologischen Disziplinen*, Salzburg 1962, II, 383.

VII. Tak ujęty zrab problematyki kościelnego prawa fundamentalnego w zakresie dawnego prawa publicznego wewnętrznego przesądził też o zakresie prawa publicznego zewnętrznego. To ostatnie nie jest już ustawiane wyłącznie względem państwa, co zresztą wcale nie znaczy, by zagadnienia Kościoła — państwo można było zaniechać. W wykładzie prawa fundamentalnego ograniczono się do podania zasad ogólnych, zaś konkretne stosowanie zasad wynikających z soborowej wizji stosunków kościelno-państwowych przeniesiono do wykładu prawa konkordatowego.

Problematykę ujęto w następujących punktach: 1. Zasady kościelnego prawa publicznego zewnętrznego, 2. Zasady odnośnie do misji laików w świecie, 3. Zadania i uprawnienia hierarchii odnośnie do porządku doczesnego, 4. Zagadnienie wolności religijnej, 5. Kościół a państwo. Odpowiadają one relacjonowanym już wyżej propozycjom P. L o m b a r d i a.

Punktem wyjściowym problematyki jest osoba ludzka w jej wymiarze społecznym, istniejącym zarówno w Kościele jak i w świecie, w porządku duchowym jak i doczesnym⁴⁶. Budowanie *la cité terrestre* to nie jakies dodatkowe zadanie katolików, ale wiąże się ściśle z misją ewangelizacji porządku doczesnego, który jednak zachowuje swoją autonomię. Z dwóch więc założeń wynikają zasady dotyczące stosunku Kościoła ad extra: a) zaangażowanie ewangeliczne⁴⁷, b) autonomii porządku doczesnego⁴⁸. Wzajemny stosunek tych dwóch założeń jest przedmiotem szczególnie żywego zainteresowania. W jaki sposób społeczność kierowana prawami porządku nadprzyrodzonego może wpływać na porządek doczesny nie naruszając jego autonomii?

Wszystkie teksty Soboru Watykańskiego II mówiące o chrześcijańskim ukształtowaniu struktur doczesnych widzą to jako zadanie laików. Podkreślić trzeba jednak, że jest to zadanie kościelne, którego fundament w kapłaństwie wspólnym. Nasuwa się tu jeden ważny w wykładzie prawa fundamentalnego moment, łączący się zresztą z omawianymi w następnym punkcie uprawnieniami hierarchii w stosunku do porządku doczesnego. Chodzi o wnioski dotyczące sytuacji prawnej świeckich: nie należą do hierarchii, ale ich misja nie polega wyłącznie na wykonywaniu w porządku doczesnym wskazań wysuniętych przez hierarchię. Problem więc ustalenia w relacji laicy — hierarchia różnicy odnośnie do zadań wewnętrzkościelnych jak i zewnętrznych.

Odnosnie do zadań w porządku doczesnym wyłaniają się z nauki soborowej cztery punkty, wymagające podkreślenia: a) autonomia świeckich i ich kompetencja, b) obowiązek podjęcia przez nich ini-

⁴⁶ Dekret *Apostolicam Actuositatem* nr 5.

⁴⁷ Por. konst. *Lumen gentium* nr 36.

⁴⁸ Por. konst. *Gaudium et spes* nr 36.

cjatywy, c) w razie rozbieżności poglądów nie wolno domagać się sankcji autorytetu kościelnego wyłącznie dla swego zdania”⁴⁹, d) porządku doczesnego i duchowego nie należy mieszać ze sobą, lecz rozgraniczyć i harmonizować⁵⁰.

Przytoczone wyżej zasady ogólne oraz założenia misji laików w świecie wyraźnie dowodzą zasadniczej zmiany punktu wyjściowego kościelnego prawa publicznego zewnętrznego, jaką postulują teksty Soboru Watykańskiego II. Stosunek hierarchii do porządku doczesnego oraz stosunek Kościoła do innych form uspołecznionego życia ludzkiego jest dopiero konsekwencją faktu, że egzystencja wiernych ma swoje miejsce w porządku duchowym i doczesnym. Można by powiedzieć, że o ile w dawnym prawie publicznym zewnętrznym w ogóle nie było mowy o wiernych — najwyżej znalazł się artykuł *Catholici in statu separato*⁵¹ — to odpowiedni do nauki Soboru Watykańskiego II wykład kościelnego prawa publicznego zewnętrznego wymaga ustawienia wiernych w jego centralnym punkcie.

Zastrzec się trzeba, że takie centralne w zagadnieniu *ecclesia ad extra* ustawienie wiernych nie oznacza ich wyjęcia spod dyscypliny kościelnej. Do prawa osobowego należy zarówno zabezpieczenie świeckim prawa do działania jak i regulacja ich stosunku do hierarchii. Natomiast w prawie publicznym trzeba zająć się stosunkiem hierarchii do porządku doczesnego. Jest to więc zagadnienie dyskutowane od dawna jako problem: *potestas ecclesiae in temporalibus*. Rzecz jasna, wykład problemu nie może obejść się bez historycznego wprowadzenia, przy czym szerszego ujęcia wymaga zwłaszcza teoria władzy pośredniej. W świetle Soboru Watykańskiego II możemy mówić o dwóch założeniach, na których opiera się nauka o stosunku Kościoła do porządku doczesnego: a) władza zlecona Kościołowi dotyczy wyłącznie porządku duchowego, b) Kościół jest obecny w świecie i aktywność ludzka nie jest mu obojętna. Może się wydawać, że założenia te są pozornie niezgodnie ze sobą, stąd zwłaszcza w tym punkcie konieczna jest dokładna analiza tekstów soborowych, zwłaszcza nr 43 i 76 konstytucji *Gaudium et spes*. Zagadnienie to nasuwa szereg trudności i wymaga dalszych badań. Nie ulega wątpliwości, że należy do hierarchii wykładanie zasad życia społecznego, ocena z punktu widzenia zbawienia konkretnych sytuacji historycznych, zajmować się moralnymi aspektami działalności świeckich. Jednak autorzy wysuwają tu pytanie, czy tę działalność można nazwać wykonywaniem władzy? Czy autorytet Kościoła w tej materii jest tym samym co władza?

⁴⁹ Konst. *Gaudium et spes* nr 43.

⁵⁰ Konst. *Lumen gentium* nr 36.

⁵¹ A. Ottaviani, J. Damizia, dz. cyt. II, 98 ns.

Wgłębiając się w te problemy nie można nie sięgnąć do wyjściowego punktu problemu *ecclesia ad extra*: prawa osoby. Właśnie w miejsce nauki o władzy pośredniej Kościoła (czyli hierarchii) mówimy o prawach chrześcijanina do zajęcia własnego stanowiska wobec problemów doczesnych, wśród nich problemów politycznych. Prawa osoby uzasadniają też prawo Kościoła do wystąpienia w sprawach dotyczących porządku doczesnego, gdyż wystąpienie takie może mieć zarówno charakter indywidualny jak i grupowy. W świetle więc konstytucji soborowej uprawnienia Kościoła wobec porządku doczesnego opierają się o prawa ochrzczonych⁵².

Również w zagadnieniu wolności religijnej — omawianym oczywiście w oparciu o deklarację *Dignitatis humanae* — punktem wyjściowym są „nienaruszalne prawa osoby ludzkiej”⁵³: „osoba ludzka ma prawo do wolności religijnej”⁵⁴. Prawo to przysługuje osobie wobec innych osób, zbiorowisk ludzkich czy jakiegokolwiek władzy ludzkiej. Wolność religijna nie jest jednak widziana w perspektywie tylko indywidualistycznej, deklaracja ujmuje człowieka także w wymiarze społecznym — stąd powiązanie wolności religijnej jednostki z wolnością społeczności religijnej. Ważne jest wykazanie w wykładzie, w jaki sposób wolność, jakiej Kościół wymaga dla siebie, jest realizacją fundamentalnej zasady wolności osoby ludzkiej. Przesunięcie akcentu z aspektu instytucjonalnego na personalistyczny pozwala łatwiej uzasadnić i wyjaśnić twierdzenie o zgodności „między wolnością Kościoła i ową wolnością religijną, która wszystkim ludziom i wspólnocie musi być przyznana jako prawo oraz usankcjonowana w ustroju prawnym”⁵⁵. Niewątpliwie zagadnienie wolności religijnej należy do problemów, których posoborowy wykład najbardziej różni się od dawnego ujęcia⁵⁶.

W wykładzie zagadnienia wolności religijnej nie można pominąć perspektyw, jakie z deklaracji *Dignitatis humanae* wynikają dla stosunków Kościół — państwo na płaszczyźnie instytucjonalnej⁵⁷, co prowadzi już do ostatniego punktu: Kościół a państwo.

Postawiona wyżej i powszechnie przyjęta teza, że punktem wyjściowym kościelnego prawa publicznego zewnętrznego jest osoba ludzka, nie oznacza bynajmniej, jakoby problem Kościół — państwo można było wyłączyć z wykładu prawa publicznego. Chodzi

⁵² A. De la Hera, *Posibilidades actuales de la teoria de la potestad indirecta*. W: Iglesia y Derecho, Salamanca 1965.

⁵³ Dekl. *Dignitatis humanae* nr 1.

⁵⁴ Dekl. *Dignitatis humanae* nr 2.

⁵⁵ Dekl. *Dignitatis humanae* nr 13.

⁵⁶ Por. J. Lecler, *Wolność religijna w ciągu dziejów*, Concilium 1966/7, Poznań 1969, 401—410.

⁵⁷ Por. J. Calvo Otero, *Współczesne relacje między Kościołem i Państwem*, Concilium 6—10/1970, Poznań 1971, 145—153.

tylko o to, że problem ten nie jest punktem wyjściowym, a raczej jego ujęcie jest konsekwencją przyjęcia nowego punktu wyjściowego. Sobór Watykański II nie mógł nie poruszyć relacji dwóch porządków prawnych: kościelnego i państwowego.

Już z faktu, że konstytucja *Gaudium et spes* używa określenia wspólnota polityczna, wynikają pewne wnioski, aczkolwiek faktycznie państwo i wspólnota polityczna jest jednym i tym samym. Nowością, jaką *Gaudium et spes* wnosi w posoborowy wykład tego problemu, jest uznanie faktu społeczeństw pluralistycznych. Stąd rozróżnienie między tym, co chrześcijanie czynią kierowani własnym sumieniem, i tym, co w powiązaniu z pasterzami w imieniu Kościoła. Rozróżnienie to jest skutkiem przyjętego personalistycznego punktu wyjściowego, umożliwia też państwu odróżnienie działalności swych obywateli — katolików od działalności Kościoła — instytucji. Rozróżnienia tego nie można jednak przejaskrawiać, gdyż nie można widzieć chrześcijan kierujących się sumieniem w izolacji od Kościoła. Stąd konieczność poświęcenia zasadniczych rozważań wzajemnemu stosunkowi relacji chrześcijanin — państwo oraz relacji Kościół — państwo. Wreszcie nie należy pominąć problemu państwa konfesyjnego. W łączności z problemem Kościół — państwo trzeba omówić miejsce Kościoła w prawie międzynarodowym oraz stosunek Kościoła do różnego rodzaju organizacji międzynarodowych⁵⁸. Najistotniejsze jednak jest, aby zagadnienie Kościół — państwo jak i w ogóle całe prawo publiczne zewnętrzne widzieć w optyce stosunku Kościoła — ludu Bożego do świata, dla którego Kościół jest znakiem zbawienia⁵⁹.

ZUSAMMENFASSUNG

Das nachkonziliäre kirchliche öffentliche Recht. Umriss der Problematik

Es unterliegt keinem Zweifel, dass die Lehre des Zweiten Vatikanischen Konzils und die zeitgemässe Theologie eine tief gehende Umwandlung des Programms der Vorträge des kirchlichen öffentlichen Rechts fordern. Der Autor, Leiter des Lehrstuhles für das kirchliche öffentliche und internationale Recht an der Akademie für katholische Theologie in Warszawa, bespricht den Inhalt und die Einteilung der Vorträge, die er im Schuljahr 1971/72 an der kanonistischen Fakultät dieser Akademie hatte. Es wurde die Bezeichnung Fundamentalrecht gebraucht. Das Konkordatsrecht ist Gegenstand eines gesonderten Vor-

⁵⁸ Por. H. de Riedmatten, *Obecność Stolicy Świętej w organizacjach międzynarodowych*, Concilium 6—10/1970, Poznań 1971, 131—145.

⁵⁹ Por. T. H. O'Dea, *Kościół jako sacramentum mundi*, Concilium 6—10/1970, Poznań 1971, 111—116.

trages. Das Programm des Fundamentalrechts wurde folgendermassen aufgebaut: I. 1. Die Anfänge der Lehre des kirchlichen öffentlichen Rechts. 2. Die ursprüngliche Problematik des kirchl. öff. Rechts. 3. Die Lehre von der vollkommenen Gesellschaft. 4. Das interne und äussere öff. Recht. 5. Öffentliches und Privatrecht. 6. Die gegenwärtige Problematik. II. 1. Das Problem der rechtlichen Erfassung der Strukturen der Kirche. 2. Das Problem der Rechtspersönlichkeit der Kirche. III. 1. Die sakramentale Struktur der Kirche. 2. Das soziale Leben der Kirche als sakramentales Leben. 3. Die Taufe als ein die Kirche konstituierender Faktor. 4. Die sakramentalen Grundlagen der rechtlichen Lage der Gläubigen. IV. 1. Die fundamentale Gleichheit aller Getauften. 2. Gleichheit und Differenzierung in der Kirche. 3. Presbyter und Laien. 4. Bischöfe und Presbyter. 5. Der Ordensstand in den Strukturen der Kirche. 6. Das Problem der Demokratie in der Kirche. V. 1. Die Strukturen des kirchlichen Amtes. 2. Die kirchliche Gewalt — ihr Begriff. 3. Die Hierarchie und die Geistesgaben. 4. Gewaltentrennung. 5. Die Einheit der kirchlichen Gewalt. 6. Die bischöfliche Gewalt. 7. Das Amt und seine Ausübung. 8. Die Kollegialität. 9. Sakrament und Jurisdiktion. VI. 1. Die lokale Kirche und die Gesamtkirche. 2. *Communio Ecclesiarum*. VII. 1. Die Voraussetzungen des externen kirchl. öff. Rechts. 2. Die Prinzipien hinsichtlich der Aufgaben der Laien. 3. Die Aufgaben und Befugnisse der Hierarchie hinsichtlich der weltlichen Ordnung. 4. Die Religionsfreiheit. 5. Kirche und Staat.

Bibliografia (w wyborze)¹

Do rozdziału I:

- J. Calvo Otero, *Teoria general del Derecho Publico Ecclesiastico*, Santiago de Compostela 1968.
- E. Fogliasso, *Compito e caratteristiche del diritto pubblico ecclesiastico interno*, Salesianum 12 (1950) 1—36.
- E. Fogliasso, *La tesi fondamentale del „Ius publicum ecclesiasticum“*, Salesianum 25 (1963).
- E. Fogliasso, *Per la sistematità e la funzionalità del „Ius publicum ecclesiasticum“*, Salesianum 25 (1963) 412—480.
- E. Fogliasso, *Il „Ius publicum ecclesiasticum“ e il „Ius costituzionale Ecclesiae“*, Salesianum 27 (1965) 425—435.
- J. Ferrante, *Diritto Publico Ecclesiastico o Diritto Costituzionale ecclesiastico?*, Palestra del Clero 45 (1966) 876—886.

¹ W wyborze bibliograficznym nie podano prac wzmiankowanych w przypisach do artykułu. Pominięto także komentarze zbiorowe do dokumentów soborowych takie np. *Lexikon für Theologie und Kirche, Das II Vatikanische Konzil, Kstitutionen Dekrete und Erklärung*, 3 t, Freiburg 1966 nss lub Vatican II, *Textes et commentaires des décrets conciliaires (Collection Unam sanctam)* albo (G. Barauna), *De Ecclesia..* 2 t, Freiburg 1966. Posoborową bibliografię kościelnego prawa publicznego przygotowuje się przy katedrze kościelnego prawa publicznego i międzynarodowego ATK.

- E. Fogliasso, *Avremo il Codice del „Ius Constitutivum Ecclesiae“? Che ne sera allora del „Ius Publicum Ecclesiasticum“*, *Palestra del Clero* 46 (1967) 1—12.
- A. de la Hera, Ch. Munier, *Le droit public ecclésiastique à travers ses définitions*, *Revue de droit can.* 14 (1964) 32—63.
- Fr. Vering, *Gibt es im Gebiete des Kirchenrechtes Rechte, welche die Natur von Privatrechten haben?* *Archiv f. k. Kirchenrecht* 2 (1857) 565—576.
- R. Bidagor, *Consideraciones historico-juridicas sobre la distinción del derecho publico y derecho privado en derecho canonico*, *Miscelanea Comillas* 24 (1959) 545—574.
- A. Criscito, *Diritto publico e diritto privato nell' ordinamento canonico*, Torino 1948.
- St. Gagner, *Über Voraussetzungen einer Verwendung der Sprachformel „Öffentliches Recht und Privatrecht im kanonischen Bereich“*. W: Deutsche Landesreferate zum VII Internationalen Kongress für Rechtsvergleichung in Uppsala 1966, hrsg. v. E. v. Caemmerer und K. Zweigert, Berlin—Tübingen 1967.
- M. Petroncelli, *Brevi osservazioni su l'esistenza di una distinzione tra diritto publico e privato nell' ordinamento canonico*, *Il Dir. eccl.* 56 (1944—45) 135 nss.
- E. Fogliasso, *L'enciclica „Ecclesiam suam“ e la scienza del „Ius publicum ecclesiasticum“*, *Salesianum* 26 (1964) 559 nss.
- C. J. M. Sánchez, *La razon de ser y el objeto del derecho publico ecclesiastico*, *Revista espan. de der. can.* 26 (1970) 39—59.
- G. Saraceni, *„Ius publicum ecclesiasticum internum“ e prospettive conciliari*, *Dir. eccl.* 81 (1970) I, 41—66.

Do rozdziału II:²

- E. Bonet, *De iure constitutivo seu potius fundamentali Ecclesiae*, *Apollinaris* 40 (1967) 123—128.
- L. Buisson, *Potestas unius Caritas* (Forschungen zur kirchlichen Rechtsgeschichte und Kirchenrecht, Köln—Graz 1958).
- D. Faltin, *Considerationes quaedam de nova legislationis Ecclesiae ordinatione*, *Apollinaris* 41 (1968) 353—360.
- K. A. Fink, *Zur Geschichte der Kirchenverfassung*, *Concilium* 6 (1970) 531—536.
- Cl. Gallagher, *Canon law and the christian community*, *The Heythrop journal* 12 (1971) 281—286; 401—424.
- J. J. Mc Grath, *Canon Law for the Church and the Churches*, *The Jurist* 26 (1966) 454—459.

² Pozycje odnoszące się do schematu prawa fundamentalnego zebrano w p. VII.

- H. Heimerl, *Zasady kościelnych ustaw konstytucyjnych*, Concilium 1—10 1966/7, Poznań 1969, 475—481.
- P. Lombardia, *Una ley fundamental para la Iglesia*, *Ius can.* 8 (1968) 325—347.
- Kl. Mörsdorf, *Streiflichter zur Reform des kanonischen Rechtes*, *Archiv f. kath. Kirchenrecht* 135 (1966) 46—52.
- J. Neumann, *Über die Notwendigkeit eines gesamtkirchlichen Grundgesetzes*. W: *Theologie im Wandel*, München 1967, 415—448.
- L. M. Örsy, *The constitutional Law of the Church*, *Gregorianum* 46 (1965) 89—95.
- L. M. Örsy, *The Creative Role of Constitutional Law in the Church*, *Studia canon.* 2 (1968) 307—324.
- L. M. Örsy, *The problem of constitutional Law in the Church*, *The Jurist*, 29 (1969) 29—56.
- W. Bertrams, *De origine personae moralis in Ecclesia*, *Periodica* 36 (1947) 169—184.
- P. A. D'Avack, *Considerazioni su alcune peculiarità dell'ordinamento giuridico della chiesa*, *Archivio di diritto eccl.* 5 (1943) 123 nss; 305 nss.
- L. De Echeverria, *Características generales del ordinamiento canonico*. W: *Investigación y elaboración del derecho canonico*, Barcelona 1956, 55—75.
- P. Fedele, *Discorso generale sull'ordinamento canonico*, Padova 1941.
- J. Hervada, *Fin y características del ordenamiento canonico*, *Ius can.* 2 (1962) 5—110.
- J. Hervada, *El ordenamiento canonico. I: Aspectos centrales de la construcción del concepto*, Pamplona 1966.

Do rozdziału III:

- S. Boulgakov, *L'Eglise comme organisation sacramentelle et hiérarchique*, *Le Messenger orthodox* 46—47 (1969) 21—44.
- S. Lariccia, *Considerazioni sull'elemento personale dell'ordinamento giuridico canonico*, Milano 1968.
- K. Rahner, *Kirche und Sakramente*, Freiburg 1960 (*Quaestiones disputatae* 10).
- P. Smulders, *Sacramenta et Ecclesia*, *Periodica* 48 (1959) 3—53.
- P. Smulders, *Die sakramental-kirchliche Struktur der christlichen Gnade*, *Bijdragen* 18 (1957) 333—341.
- O. Semmelroth, *Die Kirche als Ursakrament*, Frankfurt 1953.
- A. Vitale, *Sacramenti e diritto*, Freiburg — Roma 1967.
- F. Zanchini de Castiglionchio, *La Chiesa come ordinamento sacramentale*, Milano² 1971.
- O. Heggelbacher, *Die christliche Taufe als Rechtsakt nach dem Zeugnis der frühen Christenheit*, Freiburg 1953.

- H. Mentz, *Taufe und Kirche in ihrem ursprünglichen Zusammenhang*, München 1960.
- R. Sobański, *Chrzest jako podstawa jedności Kościoła*, Warszawa 1971.
- D. Composta, *Gli stati societarii nella communita ecclesiale*, Ius 20 (1969) 250—315.
- P. Huizing, *Teologia pastorale dell ordinamento canonico*, Gregorianum 51 (1970) 113—128.
- W. Bertrams, *De gradibus „Communiois” in doctrina Conc. Vaticani II*, Gregorianum 47 (1966) 286—305.
- A. Reed, *The Juridical Aspect of Incorporation into the Church of Christ*, Cathagena 1960.
- H. Volk, *Das sakramentale Element in der Kirchengliedschaft*. W: (O. Schilling, H. Zimmermann), *Unio christianorum*, Paderborn 1962, 345—357 (przedruk: *Theol. Jahrbuch*, Leipzig 1964, 190—200).

Do rozdziału IV:

- W. Bertrams, *De influxu Ecclesiae in iura baptizatorum*, Periodica 49 (1960) 417—457.
- J. Beyer, *De statuto iuridico christifidelium iuxta vota Synodi Episcoporum in novo Codice iuris condendo*, Periodica 57 (1968) 550—581.
- E. Hamel, *Aequalitas fundamentalis omnium christifidelium in Ecclesia secundum Concilium Vaticanum II*, Periodica 56 (1967) 247—266.
- P. Lombardia, *Les droits fondamentaux du fidèle*, Concilium 5 (1969) 73—79.
- G. May, *Die kirchliche Ehre als Voraussetzung der Teilnahme an dem eucharistischen Mahle*, Leipzig 1960 (Erfurter Theol. Studien 8).
- W. Onclin, *Considerationes de iurium subiectivorum in Ecclesia fundamento ac natura*, Ephem. Iuris Can. 8 (1952) 9—23.
- P. J. Viladrich, *Teoria de los derechos fundamentales del fiel. Presupuestos criticos*, Pamplona 1969.
- M. Żurowski, *Uprawnienia członków Ludu Bożego a uprawnienia laikatu*, Prawo kan. 13 (1970) nr 1—2, 101—142.
- H. Bogacki, *Hierarchiczna struktura Kościoła*, At. kapł. 68 (1965) 257—261.
- J. Drane, *Authority and institution* Milwaukee 1969.
- A. Dumas, *L'ordre dans l'Eglise: autorité et soumission*, Foi et Vie (1955) 489—514.
- M. Kaiser, *Hierarchie nach dem Verständnis des Codex iuris canonici und des Zweiten Vatikanischen Konzils*. W: *Ius et salus animarum*, Festschrift f. B. Panzram, Freiburg 1972, 103—121.
- H. Küng, *Strukturen der Kirche*, Freiburg 1962 (Quaestiones disputatae 17).
- N. Lash, *Nennt euch nich Meister. Die Autorität in einer sich wandelnden Kirche*, Graz 1968.

- K. Mörsdorf, *Die hierarchische Struktur der Kirchenverfassung*, Seminarium 18 (1966).
- A. Müller, *Das Problem von Befehl und Gehorsam im Leben der Kirche*, Einsiedeln 1964.
- J. L. McKenzie, *Authority in the Church*, New York 1966.
- S. Nagy, *Hierarchia kościelna w okresie misyjnej działalności św. Pawła*, Roczn. Teol. Kan. 11 (1964) z. 2, 55—79.
- S. Nagy, *Hierarchia kościelna w ostatnim okresie życia św. Pawła*, Roczn. Teol. Kan. 13 (1966) z. 2, 23—44.
- A. da Silva Pereira, *Sacramento da orden e munus ecclesiastico*, Roma 1969.
- G. Siegwalt, *L'autorité dans l'Eglise. Son institution et sa constitution*, Revue de droit can. 22 (1972) 97—154.
- H. D. Wendland, *Gleichheit und Ungleichheit im Leibe Christi und im christlichen Leben*. W: Die Katholizität der Kirche, Stuttgart 1957, 205—236.
- W. Bertrams, *De principio subsidiariorum in iure canonico*, Periodica 46 (1957) 13—65.
- P. Jäggi, *Von der Mündigkeit in der Kirche*, Anima 12 (1957) 142—147.
- M. Kaiser, *Das Prinzip der Subsidiarität in der Verfassung der Kirche*, Archiv f. kath. Kirchenrecht 133 (1964) 3—13.
- R. Metz, *La subsidiarité, principe régulateur des tensions dans l'Eglise*, Revue de droit can. 22 (1972) 155—176.
- W. Bertrams, *De differentia inter sacerdotium Episcoporum et Presbyterorum*, Periodica 59 (1970) 185—213.
- López Martínez, *La distinción entre obispos y presbíteros*, Burgense 4 (1963) 145 ns.
- H. Müller, *De differentia inter Episcopatum et Presbyteratum iuxta doctrinam Concilii Vaticani Secundi*, Periodica 59 (1970) 599—618.
- A. Poma, *Biskup i jego kapłani*, At. kapł. 73 (1969) 386—399.
- K. Rahner, *Teologiczny punkt wyjścia przy określaniu istoty kapłańskiego urzędu*, Concilium 1—5/1969, Poznań 1970, 193—197.
- J. Beyer, *De statu vitae professione conciliorum evangelicorum consecratae*. Periodica 55 (1966) 3—48.
- P. Huizing, *Exemptio Religiosorum et ius constitutionale Ecclesiae*, Periodica 53 (1964) 553—583.
- B. Alfrink, *Demokratie in der Kirche*, München 1968.
- A. Gnägi, *Katholische Kirche und Demokratie. Ein dogmengeschichtlicher Überblick über das grundsätzliche Verhältnis der katholischen Kirche zur demokratischen Staatsform*, Zürich 1970.
- J. Gritti, *Démocratie dans l'Eglise*, Paris 1969.
- H. Hoefnagels, *Demokratisierung der kirchlichen Autorität*, Freiburg 1969.
- M. Kaiser, *Kann die Kirche demokratisiert werden? Lebendiges Zeugnis* 1 (1969) 3 nss.

- Cz. Kudroń, *Demokratyzacja w Kościele*, Homo Dei 41 (1972) 161—165.
- O. Mauer, *Demokratie in der Kirche?* Wort und Wahrheit 23 (1968) 289—290.
- G. May, *Demokratisierung der Kirche. Möglichkeiten und Grenzen*, Wien 1971.
- J. Neumann, *Thesen zur „Demokratisierung der Kirche“*, Theol. prakt. Quartalschr. 120 (1972) 34—38.
- K. Rahner, *Demokratie in der Kirche?*, Stimmen d. Zeit 182 (1968) 1—15.
- K. Rahner, *Freiheit und Manipulation in Gesellschaft der Kirche*, München 1970.
- J. Ratzinger, H. Maier, *Demokratie in der Kirche. Möglichkeiten, Grenzen, Gefahren*, Limburg 1970.
- J. Rief, *Zum Demokratieverständnis der Kirche*, Jahrbuch f. christl. Sozialwissenschaften 10 (1969) 45 nss.
- O. B. Roegele, *Demokratisierung und Plurazität*, Pastorablatt 23 (1971) 130—136.
- J. Stegmann, *Demokratie in der Kirche? Ein Bericht*, Jahrbuch f. christl. Sozialwissenschaften 12 (1971) 9—51.
- H. Werners, *Ist die Kirche demokratisierbar?*, Sein u. Sendung 1 (1969) 17 nss.

Do rozdziału V:

- G. Alberigo, *Lo sviluppo della dottrina sul poteri nella Chiesa universale*, Roma 1964.
- Cz. Bartnik, *Uwagi do nauczania o władzy i ustroju Kościoła*, Roczn. Teol. Kan. 18 (1971) z. 2, 21—33.
- W. W. Basset, *Law and Institution in the Apostolic Church*, The Jurist 32 (1972) 224—233.
- H. D. Bastian, *Kirchliches Amt im Umbruch*, Mainz 1971.
- W. Bertrams, *De aspectu ecclesiologico sacerdotii et magisterii Ecclesiae: praemissae et conclusiones*, Periodica 59 (1970) 515—562.
- R. J. Bunnik, *Das Amt in der Kirche. Krise und Erneuerung im theologischen Licht*, Düsseldorf 1969.
- D. Composta, *Teologia del diritto divino positivo. La „potestas iurisdictionis“*, Apollinaris 45 (1972) 210—260.
- E. Dassmann, *Die Bedeutung des Alten Testaments für das Verständnis des kirchlichen Amtes in der frühpatristischen Theologie*, Bibel u. Leben 11 (1970) 198—214.
- H. Dombois, *Hierarchie. Grund und Grenze einer umstrittenen Struktur*, Freiburg 1971.
- J. Gnilka, *Strukturen der Kirche nach dem Neuen Testament*. W: *Die Kirche im Wandel der Gesellschaft*, Würzburg 1970, 30—40.

- J. L. Gutiérrez, *La consideración jurídica de la organización eclesiástica*, *Ephem. Iuris Can.* 27 (1971) 359—377.
- (J. Guyot), *Das apostolische Amt*, Mainz 1961.
- G. Hoffmann, M. Löhrer, *Geistliches Amt und Gemeinde*. W: *Begegnung der Christen*, Frankfurt 1959, 193—233.
- R. Karpiński, *Exousia à la base de l'enseignement de Jésus et de la mission apostolique selon S. Matthieu*, Rome 1968.
- E. Lamirade, *Ministère, service de la communauté ecclésiale*, *Laval théol. et philos.* 22 (1966) 109—132.
- K. H. Lütcke, „Auctoritas” bei Augustin. *Mit einer Einleitung zur römischen Vorgeschichte des Begriffs*, Stuttgart 1968.
- R. Łukaszyk, *Ewolucja interpretacji władzy w Kościele*, *Zesz. Nauk. KUL* 8 (1965) z. 13—27.
- J. L. McKenzie, *L'Évangile et le pouvoir dans l'Église*, Paris 1970.
- Kl. Mörsdorf, *De conceptu officii ecclesiastici*, *Apollinaris* 23 (1960) 79—87.
- J. Neumann, *Weihe und Amt in der Lehre von der Kirchenverfassung des Zweiten Vatikanischen Konzils*, *Archiv f. kath. Kirchenrecht* 135 (1966) 3 nss.
- W. Onclin, *The Church society and the Organisation of its Powers*, *The Jurist* 27 (1967).
- A. Pesch, *Amtsstrukturen im Neuen Testament*, *Istina* 17 (1971) 437—451.
- M. Petroncelli, *La potestà della Chiesa*, *Ephem. Iuris Can.* 27 (1971) 229—250.
- S. Ragazzini, *La potestà nella Chiesa. Quadro storico-giuridico del diritto costituzionale canonico*, Roma 1963.
- B. Ramazzotti, *Il ministero ecclesiastico nella luce della Bibbia e del Vaticano II*, *Doctor comm.* 23 (1970) 93—179.
- E. F. Regatillo, *El oficio eclesiástico en el Código de Derecho Canonico y en el Concilio Vaticano II*, *Revista Espan. de Derecho can.* 7 (1971) 161—170.
- O. Robleda, *Iurisdictio — officium ecclesiasticum*, *Periodica* 59 (1970) 661—689.
- O. Robleda, *Notio officii ecclesiastici in Concilio Vaticano II*, *Periodica* 58 (1969) 155—179.
- K. H. Shelkle, *Jüngerschaft und Apostelamt*, Freiburg 1957.
- H. Schürmann, *Gemeinde als Bruderschaft*. W: (H. Schürmann), *Ursprung und Gestalt*, Düsseldorf 1970, 61—73.
- O. Semmelroth, *Das geistliche Amt*, Frankfurt 1958.
- S. Stahr, *Das kirchliche Amt im Neuen Testament*. W: *Priesterbild im Wandel*, *Festschrift f. A. Gruber*, Linz 1971, 33—47.
- A. Stickler, *Lo sviluppo della dottrina sul potere della Chiesa. Momenti essenziali tra il XVI e XIX. A proposito di un libro recente*, Roma 1964.

- R. Strigl, *Grundfragen der kirchlichen Ämterorganisation*, München 1960.
- W. Trilling, *Vollmacht und Dienst. Zur Diskussion um das kirchliche Amt*, Stimmen d. Zeit 187 (1971) 297—308.
- A. Vitale, *L'ufficio ecclesiastico*, Napoli 1965.
- W. Hauck, *Problem des frühchristlichen Amtsverständnisses*, Zeitschrift, f. Neutest. Wiss. 48 (1957) 200—220.
- W. Bertrams, *De constitutione Ecclesiae simul charismatica et institutionalī*, Periodica 57 (1968) 281—330.
- J. Brosch, *Charismen und Ämter in der Urkirche*, Bonn 1951.
- H. v. Campenhausen, *Kirchliches Amt und göttliche Vollmacht in den ersten drei Jahrhunderten*, Tübingen² 1963.
- J. F. Castano, *Nueva perspectiva de la Iglesia como sujeto de „Personalidad Internacional“*, Angelicum 47 (1970) 137—175.
- C. G. Extremeno, *Iglesia jerarquia y carisma*, Ciencia Tomist. 86 (1959) 3—64.
- G. Hasenhüttl, *Charisma — Ordnungsprinzip der Kirche*, Freiburg 1969.
- E. Kohlmeyer, *Charisma oder Recht? Vom Wesen des ältesten Kirchenrechts*, Zeitschrift f. Savigny St. Kan. Abt. 38 (1952) 1—36.
- H. König, *Charyzmatyczna struktura Kościoła*, Concillium 1965/6, Poznań 1968, 281—293.
- J. L. Leuba, *Institution und Ereignis. Gemeinsamkeiten und Unterschiede der beiden Arten von Gottes Wirken nach dem Neuen Testament*, Göttingen 1957.
- G. Murphy, *Charisma and Church Renewal*, Roma 1965.
- H. Pyfferoen, *Le charisme, unique structure fondamentale de l'Eglise?*, Laurentianum 12 (1971) 91—98.
- K. Rahner, *Das Dynamische in der Kirche*, Freiburg² 1958 (Quaestiones disputatae 5).
- J. Ratzinger, *Bemerkungen zur Frage der Charismen in der Kirche*, Canisianum 104 (1969/70) 12—22.
- P. Rodriguez, *Carisma e institución en la Iglesia*, Studium 6 (1966) 479—495.
- J. L. Santoz Diez, *Jerarquia y carisma en el gobierno de la Iglesia*, Ius canon. 7 (1967) 332—340.
- W. Schamoni, *Die Charismen in der Geschichte der Katholischen Kirche*, Theol. u. Glaube 56 (1966) 206—225.
- O. Semmelroth, *Institution und Charisma*, Geist u. Leben 36 (1963) 443—454.
- L. Suenens, *Die charismatische Dimension der Kirche*. W: (Y. Congar, H. Küng, D. O'Hanlon), Konzilsreden, Einsiedeln 1964.
- W. Thüsing, *Aufgabe der Kirche und Dienst in der Kirche*, Bibel und Leben 10 (1969) 65—80.

- W. Bertrams, *De quaestione circa originem potestatis iurisdictionis in Concilio Tridentino non resoluta*, Periodica 52 (1963) 458—476.
- M. Kaiser, *Die Einheit der Kirchengewalt nach dem Zeugnis des Neuen Testaments und der Apostolischen Väter*, München 1956.
- Kl. Mörsdorf, *Weihegewalt und Hirten Gewalt in Abgrenzung und Bezug*, Miscellanea Comillas 16 (1951) 105 nss.
- Kl. Mörsdorf, *Munus regendi et potestas iurisdictionis*. W: Acta Congressus Internationalis Canonistarum, Pol. Vaticanis 1970, 199—211.
- Kl. Mörsdorf, *Einheit in der Zweiheit*, Archiv f. kath. Kirchenrecht 134 (1965) 80 nss.
- Kl. Mörsdorf, *Die Entwicklung der Zweigliedrigkeit der kirchlichen Hierarchie*, Münchener Theol. Zeitschrift 3 (1952) 1—16.
- O. Robleda, *Officio exercetur potestas*, Periodica 57 (1968) 482—493.
- P. Anciaux, *L'Episcopat dans l'Eglise. Reflections sur le ministère sacerdotale*, Bruges 1963.
- W. Bertrams, *Papst und Bischofskollegium als Träger der kirchlichen Hirten Gewalt. Die rechtstheologischen Voraussetzungen und deren Auswirkungen*, Paderborn 1965.
- W. Bertrams, *De Episcopis quoad universam Ecclesiam*, Periodica 55 (1966) 154—169.
- W. Bertrams, *De natura potestatis supremi Ecclesiae Pastoris*, Periodica 58 (1969) 3—28.
- W. Bertrams, *De potestatis episcopalis constitutione et determinatione in Ecclesia, sacramento salutis hominum*, Periodica 60 (1971) 351—414.
- U. Betti, *La dottrina sull'episcopato nel capitolo III della costituzione dommatica Lumen Gentium*, Città nuova 1968.
- (Y. M. J. Congar, D. D. Dupuy), *L'Episcopat et l'Eglise universelle*, Paris 1962 (Unam sanctam 39).
- G. Dejaifve, *Pape et évêques au premier concile du Vatican*, Bruges — Paris 1961.
- W. Dudek, *Problem episkopatu w literaturze teologicznej w okresie Vaticanum I i Vaticanum II*, At. kapł. 69 (1966) 181—190.
- P. Marella, *Über das bischöfliche Amt*, Karlsruhe 1966.
- C. Pozo, *La Teologia del Episcopado en el Capitulo 3 de la Constitutione „De Ecclesia”*, Estudios Eccl. 40 (1965) 139—161.
- W. Stählin, *Das Amt der Einheit. Grundlegendes zur Theologie des Bischofsamtes*, Stuttgart 1964.
- P. Stockmeier, *Gemeinde und Bischofsamt in der alten Kirche*, Theol. Quartalschrift 149 (1969) 133—146.
- G. Thils, *Primauté pontificale et prerogatives épiscopales. „Potestas ordinaria” au Concile du Vatican*, Louvain 1961.
- J. P. Torrel, *La théologie de l'episcopat au premier concile Vatican*, Paris 1961.

- W. Aymans, *Papst und Bischofskollegium als Träger der kirchlichen Hirtengewalt*, Archiv. f. kath. Kirchenrecht 135 (1966).
- W. Aymans, *Das synodale Element in der Kirchenverfassung*, München 1970.
- H. Bacht, „*Episcopatus unus est*” Scholastik 37 (1962) 161—180.
- W. Bertrams, *De potestatis episcopalis exercitio personali et collegiali*, Periodica 53 (1964) 455—481.
- W. Bertrams, *La collegialità episcopale*, La Civiltà Cattolica (1964) I.
- A. Briva, *Collegio episcopale e Iglesia particular*, Barcelona 1959.
- M. Clement, *La collegialité dans l'épiscopat*, Paris 1965.
- Y. Congar, *Konzil als Versammlung und grundsätzliche Konziliarität der Kirche*. W: Gott in Welt, Festgabe f. K. Rahner, Freiburg 1964, II, 135—165.
- Y. Congar, *La collégialité épiscopale*, Paris 1965.
- Y. Congar, *La collégialité et la Primauté de l'évêque de Rome dans l'histoire*, Angelicum 47 (1970) 403—427.
- J. Colson, *L'épiscopat catholique. Collégialité et primauté dans les trois premiers siècles de l'Eglise*, Paris 1963.
- A. Dordett, *Sinn und Durchführungsmöglichkeiten der Kollegialität*, Der Seelsorger 39 (1969) 93—98.
- (V. Fagiolo, G. Concetti), *La collegialità per il futuro della Chiesa*, Firenze 1969.
- J. Lécuyer, *Etudes sur la collégialité épiscopale*, Lyon 1964.
- M. J. Le Guillou, *Le parallélisme entre le Collège apostolique et le Collège épiscopale*, Istina 10 (1964) 103—110.
- J. Lopez Ortiz, J. Blazaquez, *El colegio episcopal*, Madrid 1964.
- P. Rusch, *Die kollegiale Struktur des Bischofsamtes*, Zeitschrift f. kath. Theologie 86 (1964) 257—285.
- G. Schille, *Die urchristliche Kollegialmission*, Zürich 1967.
- D. S. Staffa, *De collegiali Episcopatus Ratione*, Roma 1964.

Do rozdziału VI:

- W. Bertrams, *De analogia quoad structuram hierarchicam inter Ecclesiam universalem et Ecclesiam particularem*, Periodica 56 (1967) 267—308.
- W. Bertrams, *L'ufficio dell'unità della Chiesa e la moltitudine della Chiesa*, Vita e Pensiero 54 (1971) 266—281.
- E. Colagiovanni, *Le strutture orizzontali della Chiesa locale dopo il Vaticano II*, Mon. Eccl. 94 (1969) 233—278.
- E. Lanne, *Eglises locales et patriarchats à l'époque des grands conciles*, Irenikon 34 (1961).
- H. de Lubac, *Kościół partykularne a Kościół powszechny*, At. kapł. 78 (1972) 255—272.
- Kl. Mörsdorf, *Die Autonomie der Ortskirche*, Archiv f. kath. Kirchenrecht 138 (1969) 388—405.

- S. Napierała, *Teologiczne aspekty zagadnienia kościołów lokalnych w dokumentach II Soboru Watykańskiego*, *Poznańskie Studia Teologiczne* 1 (1972) 57—68.
- G. Philips, *Utrum Ecclesiae particulares sint iuris divini annon*, *Periodica* 58 (1969) 143—154.
- D. Pirson, *Universalität und Partikularität der Kirche*, *Ius eccl.* 1 (1965) 199 nss.
- R. Sobański, *Miejsce i rola Kościoła lokalnego w Kościele powszechnym*, *Śl. Studia Hist. Teol.* 5 (1972) 255—262.
- A. Sorrentino, *Le strutture verticali della Chiesa locale dopo il Concilio Vaticano II*, *Mon. Eccl.* 94 (1969) 216—231.
- W. Aymans, *Die Communio Ecclesiarum als Gestaltgesetz der einen Kirche*, *Archiv f. kath. Kirchenrecht* 139 (1970) 69—90.
- G. D'Ercole, *Communio — Collegialità — Primato e Sollicitudo omnium Ecclesiarum dai Vangeli a Constantino*, Roma 1964.
- Y. Congar, *Notes sur les mots „confession, eglise et communion”*, *Irenikon* 23 (1950) 3—36.
- J. Hamer, *L'Eglise est une communion*, Paris 1962 (Unam sanctam 40).
- L. Hertling, *Communio und Primat*, *Una Sancta* 17 (1962) 91—125.
- L. Hertling, *Communio und Primat*, Roma 1943 (Misc. Hist. Pont. R.).
- M. J. Le Guillou, *Mission et unité. Les exigences de la communion*, Paris 1960.
- J. Ratzinger, *Volk und Haus Gottes in Augustins Lehre von der Kirche*, München 1954.

Do rozdziału VII:

Ateneum Kapł. 76 (1971) z. 1 (372).

- A. de Fuenmayor, *El juicio moral de la Iglesia sobre materials temporales*, *Ius canon.* 12 (1972) n. 24, 107—120.
- F. Giardini, *Conflitto o collaborazione fra attività politica e vita cristiana?*, *Angelicum* 47 (1970) 344—363.
- J. M. González del Valle, *La autonomia en lo temporal. Delimitación de su dimension institucional y personal*, *Ius canon.* 12 (1972), n. 24, 12—56.
- J. Majka, *Nowy obraz stosunku chrześcijanina do świata*, *At. kapł.* 74 (1970) 400—415.
- R. Rhodes, *Struktury obecności Kościoła w świecie współczesnym — poprzez własne instytucje Kościoła*, *Concilium* 6—10/1970, Poznań 1971, 145—153.
- S. Turini, *La dottrina del laicato come dimensione informatrice del rapporto Chiesa — Mondo nel Concilio Vaticano II*, *Ius canon.* 12 (1972) n. 24, 57—84.
- J. A. Corriente Córdoba, *El proyecto de Convención Internacional de las Naciones Unidas sobre eliminación de todas las formas de*

- intolerancia y discriminación fundadas en la religión o ciencia*, Ius canon. 12 (1972) n. 24, 121—148.
- A. Bugan, *La comunità internazionale e la libertà religiosa*, Roma 1961.
- (C. Corral), *Vaticano II. La libertad religiosa*, Madrid 1966.
- P. De Luca, *Il diritto di libertà religiosa nel pensiero costituzionalistico ed ecclesiastico contemporaneo*, (Cedam) 1969.
- J. M. Diez-Alegria, *Coexistencia ideologica y libertad de las consciencias: el problema teológico y filosófico-jurídico de la libertad religiosa*. W: *La libertad religiosa*, Barcelona 1965.
- A. de Fuenmayor, *La libertad religiosa y el bien comun temporal*, Ius canon. 10 (1970) 281—302.
- J. Funk, *Die Religion in den Verfassungen der Erde*, Siegburg 1961.
- A. de la Hera, *Pluralismo y libertad religiosa*, Sevilla 1971.
- A. de la Hera, *Confesionalidad del Estado y libertad religiosa*, Ius canon. 12 (1872) n. 24, 86—104.
- P. Huizing, *Zagadnienie wolności religijnej we współczesnych publikacjach*, Concilium 1966/7, Poznań 1969, 426—440.
- H. R. Klecatsky, *Religionsfreiheit und Religionsdelikte*, Osterr. Archiv f. Kirchenrecht 21 (1970) 34—95.
- G. Lajolo, R. A. Strigl, *Libertà di religione e posizione della Chiesa nel diritto dello Stato*, Roma 1971.
- P. Lanaras, *La liberté religieuse dans les conventions internationales et dans le droit public général*, Paris 1965.
- J. Lecler, *Wolność religijna w ciągu dziejów*, Concilium 1966/7, Poznań 1969, 401—410.
- A. Mostaza, *Teologia de la libertad religiosa*, Revista Espan. de Derecho can. 26 (1970) 447—450.
- P. Pavan, *Libertà religiosa e Pubblici Poteri*, Milano 1965.
- P. Pavan, *Prawo do wolności religijnej w deklaracji soborowej*, Concilium 1966/7, Poznań 1969, 411—419.
- L. M. Retordillo, *Libertad religiosa y orden publico*, Madrid 1970.
- L. Spinelli, *La Chiesa e la libertà religiosa*, Dir. eccl. 81 (1970) I, 67—94.
- H. Andrzejczak, *Teoretyczne i praktyczne aspekty pozycji Stolicy Apostolskiej w publicznym prawie międzynarodowym*, Roczn. Teol. Kan. 14 (1967) z. 5, 117—145.
- P. A. D'Avack, *La Chiesa e lo Stato nella nuove impostazione conciliare*, Il Dir. eccl. 82 (1971).
- R. Bosc, *La Société internationale et l'Eglise*, Paris 1968.
- J. Calvo Otero, *Relacionés a nivel científico constitucional entre el ordenamiento de la Iglesia y los ordenamientos estatales*, Ius canon. 10 (1970) 259—280.
- P. Ciprotti, *Stolica Święta — Jej funkcja osobowość i pozycja*

- w *prawie międzynarodowym*, Concilium 6—10/1970, Poznań 1971, 123—131.
- E. Fischer, *Trennung von Staat und Kirche*, 1971.
- D. F. Galea, *The world of international relations and Church — State structure*, Ephem. Iuris Can. 27 (1971) 296—331.
- E. Gallina, *Le organizzazioni internazionali e la Chiesa Cattolica*, Roma 1967.
- E. Gallina, *La Chiesa Cattolica con le organizzazioni internazionali per i diritti umani*, Roma 1968.
- D. Grimm, *Die Staatslehre der katholischen Kirche nach dem zweiten Vatikanischen Konzil*, Civitas 8 (1969) 11—30.
- A. de la Hera, *El pluralismo y el futuro del sistema concordatario*, Il Dir. Eccl. 81 (1970), I, 3—29.
- A. Holerbach, *Die neue Entwicklung des Konkordatsrechtes*, Jahrbuch des öff. Rechts der Gegenwart NF 17 (1968) 118—163.
- J. C. Jemolo, *Premesse ai rapporti tra Chiesa e Stato*, Milano 1965.
- La Institución concordataria en la actualidad*. Trabajos de la XIII Semana de Derecho Canonico, Salamanca 1971.
- G. Lajolo, „*Libertas Ecclesiae*” *principio fondamentale nelle relazioni tra Chiesa e Stato*, La Scuola Catt. 98 (1970) 3—31; 113—134.
- J. A. Llinares, *El orden constitucional de Estado en el moderno magisterio de la Iglesia*, Ciencia Tomista 96 (1969) 479—518.
- J. Mairena Valdayo, *Estado y Religion. El valor religioso en el ordenamiento juridico del Estado*, Salamanca 1968.
- Th. Maunz, *Die religiöse Neutralität des Staates*, Archiv. f. kath. Kirchenrecht 139 (1970) 427—442.
- E. Melichar, *Die Beziehungen zwischen dem Staat und den Kirchen. Österreichische Landesreferate zum VIII. Internationalen Kongress für Rechtsvergleichung in Pescara 1970*, Wien 1970.
- P. Mikat, *Lukanische Christusverkündigung und Kaiserkult. Zum Problem der christlichen Loyalität gegenüber dem Staat*. Sonderdruck des Jahres- und Tagungsberichts der Görres-Gesellschaft 1970.
- G. Olivero, *La Chiesa e la comunità internazionale*, Il Dir. eccl. 81 (1970) I, 22—40.
- J. Privoznik, *Principia Status „Catholici” et Status „Laici” in controversiis theologicis recentioribus*, Roma 1968.
- J. M. Setien, *Relación dialectica entre la Iglesia y el Estado*. W: *Iglesia y Derecho*, Salamanca 1965, 271—283.
- H. Wagnon, *Le caractère spirituel des Concordats*, L'Année canonique 7 (1961) 103 nss.

Oдноśnie do schematu prawa fundamentalnego:

- G. Alberigo, *Ein Grundgesetz der Kirche?*, Orientierung 35 (1971) 85—90.

- G. Alberigo, *Une loi constitutionnelle pour l'Eglise, garantie de la restauration*, Concilium (1971) 135—146.
- W. Bertrams, *De praemissis et principiis Legis fundamentalis Ecclesiae*, Periodica 60 (1971) 511—547.
- J. Beyer, *Discussione sulla „Lex fundamentalis”*, Rivista del Clero 52 (1971) 36—41.
- G. Caprile, w: *La Civiltà Cattolica* (1971) 288—293; 481—489 (bibliografia).
- M. Desdouits, *La Loi Fondamentale*, Esprit et Vie 81 (1971) 667—671.
- J. M. Diaz Moreno, *La ley fundamental de la Iglesia. Reflexión de urgencia*, Razon y Fe (1971) nr 882/883, 61—74.
- J. M. Diaz Moreno, *Ley Fundamental de la Iglesia, Notas sobre una decepción*, Sal Terrae 59 (1971) 563—589.
- A. Dordett, *Zum Entwurf der „Lex fundamentalis”*, Wort und Wahrheit 26 (1971) 308—317.
- P. Felici, w: *Communicationes* 3 (1971) 169—185.
- J. G. Gerhartz, W. Kasper, J. Neumann, *Kein Grundgesetz der Kirche ohne Zustimmung der Christen*, Mainz 1971.
- J. L. Gutiérrez, *Situación presente y perspectivas futuras de la ley fundamental de la Iglesia*, Ephem. Iuris Can. 27 (1971) 273—295.
- M. Kaiser, *Grundgesetz der Kirche*, Stimmen d. Zeit 189 (1972) 99—111.
- L. Kaufmann, *Es läßt sich nicht verbessern. Reaktionen auf das Grundgesetz*, Orientierung 35 (1971) 124—126.
- W. J. LaDue, *A written Constitution for the Church?*, The Jurist 32 (1972) 1—12.
- A. Leite, *Ainda o projeto da „Lei Fundamental” da Igreja*, Brotéria 94 (1972) 58—71.
- P. Lombardia, *Panoramica do projeto da Lei fundamental da Igreja*, Theologica 6 (1971) 363—383.
- L. Martini, A. Ippolit, *Sondaggi a proposito — Lex Ecclesiae Fundamentalis*, Testimonianze 14 (1971) 125—148.
- R. Metz, *Droit de l'homme ou droits du chrétien dans le projet de la Lex fundamentalis? Quelques réflexions*. W: *Ius et salus animarum*. Festschrift f. B. Panzram, Freiburg 1972, 75—91.
- O. v. Nell-Breuning, *Ein Grundgesetz der Kirche?* Stimmen d. Zeit 188 (1971) 219—229.
- J. Neumann, *Gestern für — heute gegen ein Grundgesetz?*, Orientierung 35 (1971) 142—144.
- Notes pour une analyse critique du schéma Lex Ecclesiae Fundamentalis*, Instituto per le Scienze Religiose, Bologna (dossier).
- P. J. O'Hearn, *The Lex Ecclesiae Fundamentalis from a common law viewpoint*, Studia canonica 5 (1971) 193—211.
- W. Onclin, *De Lege Ecclesiae Fundamentalis*, Communicationes 2 (1970) 50—69; 3 (1971) 206—213.

- L. Örsy, *Church Law and Christian Freedom*, The Tablet 225 (1971) 869—870; 893—895; 918—919; 941—942.
- Redaccion Ius Canonicum, *El proyecto de ley fundamental de la Iglesia*. Texto y analisis critico, Pamplona 1971.
- N. Ruf, *Die ekklesiologische Wesensaussage in einer Lex Ecclesiae fundamentalis*. W: Ius et salus animarum, Festschrift f. B. Panzram, Freiburg 1972, 93—101.
- W. Steinmüller, *Die Lex Ecclesiae Fundamentalis — ein ökumenisches Ärgernis*, Stimmen der Zeit 188 (1971) 386—400.
- L. J. Suenes, w: Documentation Cath. 68 (1971) 735—737.
- G. Thils, *Une „loi fondamentale de l’Eglise“?*, Louvain 1971. Po-nadto: American Ecclesiastical Review 165 (1971) 3—17; The Jurist 31 (1971) 342—362; Testimonianze 14 (1971) 236—239; Colligite 17 (1971) 3—91.